

Daring to Vote Right. Why Men are more Likely than Women to Vote for the Radical Right

E. Harteveld

Nederlandstalige samenvatting

Radicaal-rechtse partijen (RRP'en) vormen de grootste partijfamilie die sinds de Tweede Wereldoorlog in Europa is ontstaan. In de afgelopen decennia hebben deze partijen in veel landen een blijvende plaats in het politieke bestel verworven. Hun aanwezigheid leidt tot belangrijke veranderingen in de politieke ruimte en in het gedrag van andere partijen. Hun electorale succes weerspiegelt en veroorzaakt verschillende fundamentele veranderingen in politiek en samenleving. Het is daarom belangrijk deze partijen beter te begrijpen, en een cruciaal onderdeel daarvan is het in kaart brengen van de kenmerken en beweegredenen van hun electoraat.

Hoewel er veel waardevol onderzoek is gedaan naar de oorsprong van deze partijen en de beweegredenen van hun kiezers, snappen we de processen die leiden tot radicaal-rechtse steun nog niet volledig. Eén van de meest stelselmatige electorale kenmerken vormt tegelijk één die momenteel het minst begrepen wordt: de consistente en universele oververtegenwoordiging van mannen onder radicaal-rechtse kiezers. In sommige gevallen stemmen er meer dan twee keer zoveel mannen op deze partijen (zie Figuur 1.1 eerder in dit boek). Daarmee is geslacht één van de meest consistente voorspellers van steun voor radicaal rechtse. Dit fenomeen is in de literatuur de '*gender gap*' gaan heten (hoewel het feitelijk op een *sekseverschil* slaat). Hoewel de opvallende oververtegenwoordiging van mannelijke kiezers door Georg Betz al twee decennia geleden werd bestempeld als een "complexe en intrigerende puzzel" heeft onderzoek tot nu toe geen sluitende verklaring weten aan te wijzen. Dit doet vermoeden dat de gebruikelijke wetenschappelijke benaderingen van kiesgedrag niet volledig zijn.

Het doel van dit proefschrift is daarom om de oorzaken van deze *gender gap* te onderzoeken in een groot aantal Europese landen vanuit het oogpunt van verschillende modellen van kiesgedrag. Dit leert ons ook meer over de manier waarop sekse een rol speelt bij politiek gedrag. Het werpt bovendien licht op tot nu toe ondergewaardeerde verklaringen van steun voor radicaal-rechts.

Ik hoop daarbij in het bijzonder de volgende twee bijdragen te leveren. De eerst is dat ik behalve conventionele modellen ook een relatief *nieuwe set aan verklaringen van radicaal-rechts stemgedrag* verken vanuit een sociaalpsychologische invalshoek. Door nieuwe data te verzamelen onderzoek ik of de verschillen in radicaal-rechtse steun tussen mannen en vrouwen kunnen worden verklaard door substantiële verschillen in waardering van sociale signalen en/of in (latente) motivaties betreffende vooroordelen. Ik laat daarbij zien dat deze een relevante verklaring kunnen bieden voor het verschil in steun voor radicaal rechts onder mannen en vrouwen. Daarmee toon ik ook aan hoe belangrijk het is niet uit het oog te verliezen dat stemgedrag afhankelijk is van de sociale en normatieve context.

Een tweede bijdrage is het opnemen en systematisch onderzoeken van de *aanbodzijde*. Dit heeft betrekking op de manier waarop de mate van electorale oververtegenwoordiging van mannen wordt gevormd door factoren op partijniveau. Ik laat zien hoe belangrijk het is

om te kijken naar de verschillen tussen partijen in wat ze doen, zeggen, en hoe ze worden geportretteerd door andere maatschappelijke actoren. Voor de onderhavige *gender gap* laat ik zien dat deze vooral afhangt van de reputatie en extremisme van partijen, alsmede hun ideologie op sociaal-economisch gebied.

Theoretische modellen

De vormende elementen in dit proefschrift zijn enerzijds *drie modellen van kiesgedrag* en anderzijds *twee gezichtspunten*. De drie modellen van kiesgedrag bestaan uit een *sociaal-structureel*, een *attitudinaal* en een *sociaal-psychologisch* model. Deze drie manieren om het gedrag van kiezers te begrijpen sluiten elkaar niet volledig uit: elk benadrukken ze een andere stap in het causale proces. Desalniettemin is het cruciaal ze afzonderlijk te bestuderen, omdat electorale patronen in verschillende stadia kunnen ontstaan.

De twee gezichtspunten bestaan uit *vraag* en *aanbod*. Waar een analyse van de vraagzijde zich ten taak stelt te achterhalen welke kenmerken van mannen en vrouwen aan de basis liggen van uiteenlopende electorale keuzes, kan een analyse van de aanbodzijde meer inzicht geven in welke partijkennmerken hiervoor verantwoordelijk zijn. Zoals ik laat zien kan aandacht voor de wisselwerking tussen deze twee gezichtspunten nieuwe inzichten opleveren. Tabel 1 vat dit basisschema samen.

TABEL 1 – THEORETISCH MODEL

	Vraagzijde	Aanbodzijde
Sociaal-structureel model	Sociaal-economische status	Ideologie
Attitudinaal model	Houdingen	
Sociaalpsychologisch model	Motivaties en disposities	Reputaties, gedrag, geschiedenis

Hieronder bespreek ik in verkorte vorm de eerste twee modellen en hoe ik deze heb onderzocht. Daarna bespreek ik kort het derde model en de bevindingen die daar uit voortkomen.

Sociaal-structurele en attitudinale verklaringen

Een *sociaal-structurele* benadering van kiesgedrag begint met de assumptie dat de keuze in het stembokje – uiteindelijk – uitdrukking geeft aan de structurele positie van een kiezer in de samenleving. Hoewel het einde van stemmen op basis van klasse al vaak is aangekondigd, bestaat er nog steeds een consistente samenhang tussen sociaaleconomische status en partijkeuze. In het geval van radicaal-rechtse partijen is het vaak opgemerkt dat deze partijen vaker kiezers trekken die wel als ‘verliezers van de globalisering’ zijn

aangeduid: meer dan gemiddeld hebben ze een lagere opleiding en zijn ze werkzaam in de private sector, vaak in minder geschoolde beroepen. Hun inkomen, status en identiteit worden het meest bedreigd door globaliseringsprocessen. Dit zou de aantrekkelijkheid vergroten van radicaal-rechtse partijen die zulke processen beloven om te keren en de grenzen willen sluiten voor immigratie.

Wat betreft de vraagzijde is het ontstaan van een sekseverschil in radicaal-rechtse steun plausibel. Patronen van betaalde arbeid en de structuur van arbeidsmarkten zijn in Europa (nog steeds) gestratificeerd naar geslacht. Dit is het geval met betrekking tot onder andere het hebben van werk, de aard van dit werk, inkomen en (bij oudere generaties) opleiding – stuk voor stuk voorspellers van radicaal-rechts stemgedrag. Eerder onderzoek heeft dan ook vaak de *gender gap* in radicaal-rechtse steun geprobeerd te verklaren door sociaal-economische verschillen tussen mannen en vrouwen. Echter, dit bleek hoogstens een deel van de verklaring – en bovendien eentje die niet opgaat voor alle partijen. Hier kan de aanbodzijde mogelijk uitkomst bieden: de mate waarin het electoraat van radicaal-rechtse partijen sterk op één specifieke sociale klasse leunt hangt af van de mate waarin deze partijen minder bevoordeelde kiezers aantrekken met een economisch links programma. Dit zal vervolgens vermoedelijk doorwerken in de mate waarop een oververtegenwoordiging van mannen tot stand komt.

Een *attitudinale* verklaring van stemgedrag gaat er vanuit dat kiezers de afstand tot hun partij minimaliseren inzake één of meerdere beleidskwesties of ideologische dimensies. De ideologie van radicaal-rechtse partijen is in een invloedrijke studie van Cas Mudde uit 2007 gekarakteriseerd als bestaande uit drie elementen: nativisme (het idee dat staten exclusief door bewoners van de inheemse groep zou moeten worden bewoond en dat niet-inheemse personen en ideeën een bedreiging vormen voor de homogene natiestaat), autoritarisme (het geloof in een strikt geordende samenleving) en populisme (kort gezegd het geloof dat de samenleving bestaat uit twee antagonistische homogene groepen, het goede volk en de slechte elite). Surveyonderzoek laat zien dat de kiezers van radicaal rechts het vaak eens zijn met deze partijen wat betreft deze kwesties. Andere terugkerende voorspellers zijn euroscepsis en verschillende vormen van onvrede met het politieke systeem.

Vanuit de aanbodzijde zou er een sekseverschil in radicaal-rechtse steun ontstaan als er substantiële verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen in de mate waarop ze het eens zijn met de radicaal-rechtse ideologie. Zo vermoeden sommige auteurs dat vrouwen minder vaak een anti-immigratie-standpunt hebben en minder autoritair zijn dan mannen. Een andere specifieke verklaring zou zijn dat het anti-emancipatoire karakter van radicaal-rechtse partijen vrouwen minder aanspreekt dan mannen. Hierbij is het wederom belangrijk rekening te houden met de aanbodzijde: niet alle partijen zijn in dezelfde mate sociaal-conservatief. In Noordwest-Europese landen agenderen radicaal-rechtse partijen zelfs in toenemende mate kwesties als vrouwenrechten en hltb-emancipatie – dit ter contrast met (volgens deze partijen) reactionaire immigranten.

Deze twee modellen (sociaal-structureel en attitudinaal) komen in de meeste eerdere studies van dit fenomeen in meer of mindere mate terug. In dit proefschrift wordt er daarom iets minder aandacht aan besteed; het voornaamste doel is deze hypothesen in een groter aantal casussen te testen. Uitgaande van deze eerste twee modellen onderzoek ik in Hoofdstuk 1 de electorale vraag naar radicaal-rechtse partijen onder mannen en vrouwen met behulp van surveyonderzoek onder ca. 15.000 kiezers in 16 West- en Oost-Europese landen. In Hoofdstuk 2 voeg ik volgens de aanbodzijde toe met behulp van de positionering, door experts, van elf partijen op de sociaaleconomische en cultureel-progressieve dimensies in 1999, 2004 en 2009.

Deze hoofdstukken steunen deels de verwachting dat de *gender gap* een reflectie is van sociaaleconomische verschillen tussen mannen en vrouwen. Hierbij is vooral het feit dat vrouwen vaker werkzaam zijn in de publieke sector van belang; verschillen in werkloosheid of opleidingsniveau dragen minder bij. Echter, deze verklaring gaat in slechts een deel van de landen op – naast enkele West-Europese landen is dit vooral in Oost-Europa het geval. Hoofdstuk 2 laat zien waarom. Ik toon aan dat partijen die een linkse positie innemen op sociaaleconomische kwesties (dit zijn vaak partijen in Noord- of in Oost-Europa) een substantieel grotere electorale oververtegenwoordiging van mannen kennen dan partijen die dicht bij liberale positie staan. De in de literatuur wel als ‘nieuwe winnende formule’ bestempelde combinatie van nativisme plus welvaartstaatbehoud trekt vooral kiezers in de meest kwetsbare economische posities in de private sector. Deze groep bestaat (nog steeds) vaker uit mannen.

De eerste twee hoofdstukken laten echter minder steun zien voor de attitudinale verklaring. Er bleek geen bewijs voor de stelling dat mannen het vaker eens zijn met radicaal-rechtse ideologie dan vrouwen. In sommige landen was eerder het omgekeerde het geval: daar bleek onder vrouwen marginaal meer steun voor het sluiten van grenzen en zwaardere straffe. De verschillen zijn echter miniem. Ook bleek het standpunt van partijen over cultureel-progressieve kwesties de samenstelling van het electoraat in termen van sekse niet te beïnvloeden. Dit laat zien dat de *gender gap* niet bestaat *dankzij* verschillen in houdingen, maar *ondanks*.

Wel lijkt het er echter op dat een proteststem vaker plaatsvindt onder mannen. Dit komt niet omdat mannen vaker ontevreden zijn met de politiek; wel is ontevredenheid een belangrijkere voorspeller van hun stemkeuze. Dit is mogelijk terug te voeren in verschillen in politiek zelfvertrouwen. Deze bevinding laat bovendien zien dat verschillen in stemgedrag niet alleen moet worden verklaard met compositie-effecten maar ook door patronen van conditionaliteit: verschillende factoren spelen een rol voor verschillende groepen kiezers.

Sociaal-psychologische verklaringen

Hoewel bovenstaande verklaringen een deel van de puzzel kunnen oplossen in een deel van de landen, lijkt het er op dat de klassieke modellen van stemgedrag veel variatie onverklaard laten. Daarom onderzoek ik in dit proefschrift ook andere verklaringen vanuit

het oogpunt van een meer *sociaalpsychologische* verklaring. Het ligt buiten het bereik van dit proefschrift recht te doen aan alle mogelijke elementen en invalshoeken van deze traditie; wel besteed ik aandacht aan twee mechanismes die het meest plausibel ten grondslag zouden kunnen liggen aan het sekseverschil in steun voor radicaal rechts. De kern hiervan is de verwachting dat elementen van de *reputatie* van radicaal-rechtse partijen in het algemeen een minder afschrikkend karakter hebben voor mannen dan voor vrouwen.

Onderzoek laat zien dat radicaal-rechtse partijen in sterkere mate dan andere partijen worden veroordeeld door elites en delen van de bevolking. Voorbeelden van het eerste zijn *cordons sanitaires*, mediaboycots, en de juridische vervolging van leiders. Ook is vastgesteld dat een deel van de Europese burgers sterke normatieve bedenkingen heeft bij deze partijen. Daarnaast laat onderzoek zien dat de doorbraak van partijen sterk afhangt van de gepercipieerde legitimiteit deze partijen. Dit betekent niet dat steun voor radicaal-rechts een geheel nieuwe set aan verklaringen behoeft; het is eerder zo dat mechanismes die ook deels bij andere partijen werken in sterke mate samenkomen bij radicaal-rechts.

Dit is potentieel relevant bij het bestuderen van man-vrouw-verschillen in radicaal-rechtse steun. Een consistent thema in de socialiseringsliteratuur is dat mannen overwegend gesocialiseerd worden om minder hun sociale omgeving in hun overweging te betrekken dan vrouwen. Dit leidt tot twee gerelateerde maar afzonderlijke manieren waarop een kloof op basis van sekse kan ontstaan. Het eerste is dat mannen minder vaak worden afgeschrikt door het *sociale stigma* van deze partijen – het signaal dat een deel van de kiezers bereikt dat een partij volstrekt niet acceptabel is. Hieruit zou volgen dat partijen met een groter stigma – in de kleinere of grotere sociale context van een kiezer – een grotere *gender gap* hebben. Deze verwachting is gegrond in survey- en experimenteel onderzoek dat in andere contexten heeft vastgesteld dat sociale signalen een sterkere uitwerking hebben onder vrouwen dan onder mannen.

Het tweede mogelijke mechanisme is dat mannen minder sterk worden beïnvloed door *associaties met extremisme en/of discriminatie* van radicaal-rechtse partijen. Zulke associaties kunnen voorkomen uit de geschiedenis, retoriek of symbolen van sommige partijen. Onderzoek heeft aangetoond dat mannen meer steun vertonen voor strikte sociale hiërarchieën, (verbaal of fysiek) geweld en minder gemotiveerd zijn associaties met vooroordelen te vermijden. Hieruit volgt de verwachting dat extremere partijen met een lagere gepercipieerde legitimiteit een relatief kleinere achterban zullen kunnen verwerven onder vrouwen. Hierbij is het belangrijk te onderstrepen dat dit samen kan gaan met de bevinding dat mannen en vrouwen gemiddeld even vaak kritisch zijn over immigratie en immigranten: het cruciale aspect is hier niet de inhoud van de *boodschap*, maar de reputatie van de *boodschapper*. Dit wordt onvoldoende meegenomen in attitudinale modellen van kiesgedrag.

In het tweede deel van het proefschrift test ik deze hypothesen. In Hoofdstuk 3 onderzoek ik of vrouwen sterker worden afgeweerd door negatieve sociale signalen over radicaal-rechtse partijen. Hiervoor werden speciaal ontworpen vragen voorgelegd aan duizenden Zweden in een online survey. Hieruit blijkt dat vrouwen in Zweden de lokale

radicaal-rechtse partij, de *Zwedendemocraten*, als sociaal veel minder acceptabel rapporteren dan mannen. (Dit is zelfs het geval onder kiezers die daadwerkelijk op deze partij gestemd hebben, wat laat zien zulke percepties niet volledig endogeen is aan de steun voor een partij.) Daarnaast blijkt dat percepties van sociale aanvaardbaarheid bij vrouwen een sterkere voorspeller vormen van hun partijkeuze dan bij mannen. Deze bevindingen worden verder onderstreept door een experiment waarin (in een sociale media-achtige context) het sociale signaal over een fictieve radicaal-rechtse en een groene partij werd gemanipuleerd. Wanneer het signaal werd gegeven dat vele anderen een radicaal-rechtse partij onacceptabel achtten, verminderde dat de steun onder de deelnemende vrouwen, maar niet onder de mannen. Wanneer echter het signaal werd gegeven dat anderen deze partij steunen verdween het sekseverschil in steun voor deze partij gedeeltelijk. Het lijkt er dus op dat mannen sneller bereid zijn op een partij te stemmen die in de omgeving als onacceptabel wordt geportretteerd.

Deze bevinding wordt, in een veel bredere context, bevestigd in Hoofdstuk 5, waarin de achterban van bijna alle aan verkiezingen deelnemende partijen in 28 landen tussen 1996 en 2011 wordt bestudeerd. Uit dit hoofdstuk blijkt dat partijen – zowel radicaal-rechtse als anderen – die door een groot deel van de bevolking zeer sterk worden afgekeurd systematisch minder vrouwen aantrekken als kiezers. Dit is zelfs het geval wanneer wordt gecontroleerd voor de sociaal-economische achtergrond en ideologische positie van kiezers. Daarnaast laat ik zien dat ook *binnen* de radicaal-rechtse partijfamilie de grootste *gender gap* voorkomt onder die partijen die het sterkst een sociaal stigma ondervinden.

De rol van stigma in het tot stand brengen van sekseverschillen in stemgedrag is dus robuust aanwezig in een brede reeks aan landen, maar moet wel worden genuanceerd. Het experiment van hoofdstuk 3 liet zien dat in het geval van sterke sociale afkeuring vrouwen minder steun vertoonden voor een radicaal-rechtse partij, maar dat zulke afkeuring *niet* afschrikwekkend werkte bij een groene partij. Dit laat zien dat sociale signalen altijd worden geïnterpreteerd in het licht van reeds bestaande opvattingen over het gedrag en standpunten van partijen. De rol van deze laatste twee worden verder uitgewerkt in Hoofdstuk 4. Daarin wordt gehypothetiseerd dat de *gender gap* (deels) het gevolg is van een verschil tussen mannen en vrouwen in hun motivatie (of *latente inzet*) associaties met vooroordelen te vermijden (Engelse afkorting: MCP). Wederom gaat het hier minder om de daadwerkelijke *boodschap* van partijen maar om de waargenomen *legitimiteit van de boodschapper*. Een anti-immigratieboodschap resoneert met een groot deel van het electoraat, maar veel radicaal-rechtse partijen worden in hun steun beperkt omdat ze – terecht of onterecht – geassocieerd worden met discriminatie of extremisme. Een eerdere studie liet al zien dat sterk MCP-gemotiveerde kiezers afhoudt van een stem voor anti-immigratiepartijen, *zelfs* als ze het inhoudelijke anti-immigratiestandpunt delen.

Door voor het eerst de rol van deze motivaties te testen laat ik in Hoofdstuk 4 zien dat in alle onderzochte landen (Noorwegen, Zweden en het Verenigd Koninkrijk) mannen substantieel lager scoren op door psychologischen ontwikkelde metingen van zulke anti-voordeel-motivaties. Het is hierbij cruciaal dat dit sekseverschil groter en meer consistent

was dan dat in anti-immigratiehoudingen. Bovendien blijkt dat anti-immigratiehoudingen *niet* de *gender gap* kunnen verklaren, terwijl motivaties dit *wel* doen. Althans, dit is het geval bij de partijen die het meest worden geassocieerd met extremisme: de *Britse Nationale Partij* en de *Zwedendemocraten*. Bij de Noorse *Vooruitgangspartij*, die onderdeel was van een minder extreme traditie voordat het radicaal-rechtse standpunten ontwikkelde, spelen zulke motivaties geen rol, en dus ook niet in het veroorzaken van een *gender gap*. Deze partij heeft een zogenoemd 'reputatieschild'. Dit sluit aan bij een bevinding, in Hoofdstuk 5, onder de vele partijen die deelnamen aan verkiezingen tussen 1996 en 2011: ideologisch meer extreme partijen (van welke politieke kleur dan ook) trekken systematisch meer mannen dan vrouwen als kiezers.

In een notendop

Met dit proefschrift is hopelijk een extra steentje gelegd van de "complexe en intrigerende puzzel" die Georg Betz in 1994 beschreef. Een paar zaken springen er uit. Een eerste belangrijke conclusie is dat sociaal-structurele verklaringen nog steeds relevant zijn voor het begrijpen van sekseverschillen in stemgedrag. Dat dit niet eerder overtuigend aangewezen is als oorzaak van de kloof in steun voor radicaal rechts lijkt te komen omdat in die studies variatie in de aanbodzijde over het hoofd werd gezien. Niet alle partijen proberen (of slagen) er in de zelfde mate in om kiezers uit kwetsbare sociaaleconomische posities aan te trekken. Wanneer radicaal-rechtse partijen de 'nieuwe winnende formule' van een linkser economisch beleid adopteren kan worden verwacht dat de oververtegenwoordiging van mannen in hun achterban zal groeien.

Een tweede belangrijke bevinding is dat dit proefschrift geen bewijs vond voor een consistent, universeel of substantieel sekseverschil in steun voor radicaal-rechtse *standpunten*. Dit geldt voor zowel nativisme, autoritarisme als ontevredenheid met elites. Hoewel ideologische convergentie met radicaal-rechtse nog steeds de sterkste voorspeller is van stemmen op die partij, laat dit zien dat dit op zichzelf geen voldoende voorwaarde is.

De derde en meest belangrijke gevolgtrekking is daarom dat *reputaties er toe doen*. Hoewel een anti-immigratie-*boodschap* even sterk lijkt te resoneren onder mannen en vrouwen, zijn vrouwen systematisch minder geneigd zich aan te sluiten bij de *boodschapper* – zeker indien deze als moreel ambigu of sociaal onacceptabel wordt gepresenteerd. Dit lijkt in lijn te liggen met de stelling dat vrouwen vaker handelen op basis van een interpersonele oriëntatie. Dit betekent echter ook dat, wanneer het sociale stigma van radicaal-rechtse partijen afslijt, de seksebalans van deze partijen evenwichtiger zal worden. (Dit geldt overigens ook voor andere controversiële partijen, zoals radicaal-linkse of communistische partijen.) Echter, het gaat hierbij niet enkel om het *sociale* signaal, maar evenzeer om het daadwerkelijke gedrag van partijen. Extremere partijen, of partijen die beschuldigingen van racisme minder goed kunnen afwenden, trekken systematisch meer mannen dan vrouwen als kiezers.

Dit bevestigt dat de natuurlijke electorale grens van radicaal-rechtse partijen niet zozeer afhangt van de reikwijdte van steun voor anti-immigratie-standpunten; zulke houdingen

zijn immers op vergelijkbare en vrij brede schaal te vinden in veel Europese landen. In plaats daarvan wordt deze grens bepaald door de mate waarin partijen zulke anti-immigratiekiezers weten te overtuigen zonder tegen reputatiebarrières aan te lopen.

Implicaties voor verder onderzoek

Tot slot biedt dit proefschrift een aantal implicaties voor onderzoek in bredere zin, die ik hieronder slechts zeer kort aanstip. Wat betreft de studie van sekseverschillen in politiek gedrag is het belangrijk sociaal-structurele verschillen (nog) niet af te schrijven als verklaringen. Ook blijkt dat, wat betreft de rol van ideologie, relevantere man-vrouwverschillen werden gevonden in de *relevantie* van onderwerpen bij het bepalen van de stemkeuze dan in de daadwerkelijke *verschillen van houdingen* tussen mannen en vrouwen. Daarnaast kunnen onderzoekers die zich met dit vakgebied bezighouden nog meer leren van kennis aanwezig in de sociaalpsychologische literatuur. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat dit proefschrift vooral suggesties aanreikt voor factoren die tot een oververtegenwoordiging van *mannen* leiden; voor het verder verkennen van de andere kant van deze medaille is meer empirisch en theoretisch werk nodig.

Daarnaast onderstreept dit proefschrift in het algemeen dat studies van politiek gedrag niet moeten vergeten dat, zoals Bernard Berelson stelde in 1964, “een persoon denkt, in politieke zin, zoals hij is: sociaal”. Conventionele modellen van kiesgedrag zien vaak de sociale dynamiek die belangrijk is voor kiesgedrag over het hoofd. In dit proefschrift worden een aantal pogingen gedaan hun rol bij het vormen van het radicaal-rechtse electoraat enigszins in kaart te brengen. Echter, het blijft onverminderd waar dat de studie van de sociale kant van stemgedrag grote methodologische uitdagingen met zich meebrengt.

Tot slot houdt dit proefschrift een aantal implicaties in voor de studie van radicaal-rechtse partijen. Allereerst bevestigt het dat aandacht voor de aanbodzijde cruciaal is. Zo heeft de mate waarin partijen wel of niet de ‘nieuwe winnende formule’ overnemen grote gevolgen voor de aard van hun electoraat. Echter, niet alle elementen van de aanbodkant liggen binnen het bereik van partijen zelf. Reputaties en gepercipieerde legitimiteit zijn lastig te veranderen. Dit proefschrift laat zien *hoe* deze factoren de grootte en aard van het radicaal-rechtse electoraat beïnvloeden. Brede publieke steun voor anti-immigratiemaatregelen is *an sich* geen voldoende voorwaarde voor electoraal succes van radicaal-rechtse partijen. Dit verklaart de zwakke correlatie op macroniveau tussen deze twee trends. Waar partijen echter geloofwaardig percepties van legitimiteit weten te verbeteren, zoals Marine le Pen beoogd met haar project van *dédiabolisation* (‘ontdemonisering’), kan het *potentiële* electoraat van radicaal rechts sterk vergroot worden.

Al deze punten hebben gevolgen voor de manier waarop zowel radicaal rechtse steun als sekseverschillen in stemgedrag worden bestudeerd. Het kan niet voldoende worden benadrukt dat *de* mannelijke kiezer niet bestaat, en *de* radicaal-rechtse kiezer evenmin. Het laatste punt werd eerder opgemerkt door Cas Mudde. Waar hij doelde op de verschillende subgroepen die binnen in het radicaal-rechtse electoraat aanwezig zijn, moet hier nog aan worden toegevoegd dat de aard van dit electoraat ook nog eens verschilt *tussen* partijen. De

belangrijkste dimensies op aanbodniveau waarlangs dit zich afspeelt zijn de *mate waarin tegemoet wordt gekomen aan de verliezers van de globalisering* en de *mate waarin een 'reputatieschild' aanwezig of ontwikkeld is*. Meer aandacht voor zulke aspecten van de aanbodzijde, en meer gevoeligheid voor verschillen in de sociaal-structurele, attitudinale én sociaalpsychologische factoren die de kiezer (m/v) in het stemhokje leiden, kan dit in de toekomst hopelijk nog meer “complexe en intrigerende puzzels” een stukje dichterbij de oplossing brengen.